

УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО ЯК ДЗЕРКАЛО ПРОЦЕСУ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ

Проаналізовано державну політику щодо розвитку селянства на предмет її відповідності стратегії державотворення. Визначено базові функції сільських територій, їх суспільне призначення та роль селянина як рушій суспільних перетворень на селі. Доведено вирішальне значення світогляду в перетворенні селянина з об'єкта на суб'єкт трансформаційних процесів.

Ключові слова: держава, процес державотворення, селянство, сільські території, суспільні перетворення, територіальна поведінка.

Analyzed state policy on development of the peasantry being in conformity with the strategy of state building. The base functions of rural territories, their social purpose and role of the peasant as an engine of social change on rural territories. Brought critical philosophy in the transformation of the peasant with the object on the subject of transformation.

Key words: peasants, process of state-building, rural territories, social transformation, state, territorial behavior.

Україна за наявними земельними і трудовими ресурсами, часткою аграрного сектора у ВВП, фонді споживання та в товарній структурі експорту вважається хліборобською країною. Це дає усі підстави вважати селянство рушійною силою суспільних перетворень, соціальним прошарком, що є виразником суспільно значущих інтересів, носієм української державності та духовності, що підтверджується всім досвідом вітчизняної історії. Проте стан, в якому перебуває сьогодні селянство, суперечить його державотворчому статусу. Суспільні перетворення, що відбулися в українській державі за останні два десятиріччя, не сприяли виведенню селянства на необхідний рівень державотворення, спричинили загрозливу ситуацію не тільки для нього, а й для подальшого існування України як суверенної держави. Отже, за іронією долі селянство стало заручником процесу державотворення в його сучасному прояві.

Тісний взаємозв'язок суспільних відносин у системі “держава-селянство”, за яким стан селянства є віддзеркаленням процесу державотворення в Україні, надає цій проблемі наукової актуальності та практичного значення. Різні аспекти зазначеної проблеми досліджено В. Андрійчуком, М. Зубцем і В. Юрчишиним (сільськоселянська спрямованість аграрної політики); О. Бородіною і І. Прокопою (людиноцентризм як серцевина сільського розвитку); М. Долішнім і С. Злупком (історична місія селянства як годувальника українського народу та оберігача національних традицій); О. Онищенком (підпорядкованість суспільних перетворень інтересам селянства); П. Панченком, О. Завальнюком і І. Рибаким (селянство як носій української ідентичності та державності); В. Смолієм (генетичний зв'язок історичних коренів України з історією селянства); С. Юшіним (фактори відтворення аграрного сектора та селянства). Проте практично відсутні праці, в яких досліджувана проблема розглядалася б комплексно.

Метою дослідження є аналіз державної політики щодо відродження вітчизняного селянства як складової процесу державотворення та визначення селянина як рушій суспільних перетворень на сільських територіях у контексті їх суспільного призначення.

Село, а разом з ним і селянство, представляє собою первинну форму існування соціуму й соціальності як такої. Зараз українське суспільство стоїть не тільки на межі зникнення сільської територіальної підсистеми, а й втрати свого природного коріння, невід'ємною складовою якого є селянин. Ситуація, що склалася, потребує передусім установлення причин, що привели до суцільного занепаду села та селянства.

Перша причина пов'язана з особливостями процесу державотворення, започаткованого революційними подіями 1991 р., що розгорталися на тлі процесу руйнації суспільних відносин. Тут, з одного боку, спрацював ефект інерції, за якою усі старі соціальні інститути визнавалися невідповідними новим умовам, а тому автоматично замінювалися на ринкові, а також виявилася неготовність українського суспільства до радикальних змін; з іншого – це наклало негативний відбиток на процес суспільного реформування. Яскравим прикладом цього є здійснення аграрної реформи та її серцевини – земельної реформи. Унаслідок приватизації землі шляхом її передачі у власність тим, хто на ній працює, близько 7 млн громадян отримали сертифікати на право на земельну частку (пай), з яких понад 90 % замінили сертифікати на державні акти на право власності на земельну ділянку, створено понад 30 тис. нових агроформувань ринкового типу [6, с. 23].

У результаті реформи чисельність працівників сільськогосподарських підприємств зменшилась у сім разів: з 4,9 млн осіб у 1990 р. до 698 тис. осіб у 2009 р. Відповідно чисельність самозайнятих в особистих селянських господарствах зросла з 681 тис. осіб до 2, 454 тис. осіб, або в 3,3 рази відповідно. Із розрахунку на один сільський населений пункт чисельність найманих працівників сільського господарства скоротилася в середньому з 171 до 24 осіб [3, с. 125, 126].

Проте селянство не відчуло себе господарем на землі за відсутності в переважній більшості основних засобів виробництва та грошей. Далася взнаки й утрата за часів домінування колгоспно-родгоспної системи

господарювання звички працювати на себе. Тому не випадково, що 73 % власників сертифікатів і державних актів передали земельні частки (паї) та земельні ділянки в оренду, а, за даними Держкомзему України станом на 1 січня 2010 р. із 6914 тис. громадян, які набули право на земельну частку (пай), здійснено трансакції з 1257,5 тис., або 18,2 %, у тому числі успадковано – 16,6 %, а решта 1,6 % – подаровано, обміняно чи продано. Можна спрогнозувати, що при знятті мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення значна частина власників земельних ділянок намагатиметься терміново їх продати.

Усе це негативно позначилося на економічних показниках розвитку сільського господарства. Зокрема, рівень рентабельності сільськогосподарського виробництва в сільськогосподарських підприємствах скоротився порівняно з 1990 р. з 42,6 до 15,6 %. Така ж сама тенденція спостерігається і у виробництві валової продукції сільського господарства: її обсяги зменшилися за зазначений період з 145 874,9 млн грн до 88 768,5 млн грн у порівнянних цінах 2005 р., тобто більш ніж у 1,6 раза [5, с. 172].

Реформування соціальної сфери села призвело до її занепаду, чому значною мірою сприяла передчасна децентралізація управління цією галуззю, послаблення соціальної функції держави взагалі. За збігом обставин одночасно відбулося скорочення державних інвестицій, руйнація старого механізму інвестування соціальної інфраструктури села за рахунок коштів сільськогосподарських виробників, передача об'єктів соціального призначення на баланс органів місцевого самоврядування, фінансова спроможність яких поки що вкрай низька. Питома ж вага видатків на цю сферу бюджетних програм Міністерства аграрної політики України становила в 2008 р. 2,4 %, а в 2009 р. – 4,5 % [4].

Друга причина, що пояснює занедбаний стан селянства як віддзеркалення процесу державотворення, пов'язана з викликом сучасного етапу розвитку глобалізації. Під впливом глобалізації посилюються інтеграційні зв'язки між міською та сільською територіальними підсистемами суспільства, що має для останньої негативні наслідки. Перш за все зростає прірва між містом і селом за рівнем їх соціально-економічного розвитку, посилюється нееквівалентний обмін між сільським господарством і промисловістю. Прискореними темпами відбувається виснаження сільського ресурсного потенціалу (в кращому випадку він концентрується в полюсах або точках зростання) та вимивання людських ресурсів за рахунок міграції економічно активного населення в міста, консервується техніко-економічна відсталість аграрної галузі. Внаслідок депопуляції, занепаду соціальної сфери деградує поселенська мережа. Тим самим ставиться під сумнів можливість збереження шансів на виживання села як такого.

Як результат цього, у сільській молоді сформувався міграційний тип поведінки, який демонструє її небажання працювати та проживати на сільських територіях. Переміщення із деградуючих сіл значної кількості сільської молоді, яка не набула сталих професійних, психологічних і духовних навичок і ознак, в інше соціокультурне середовище призводить до формування в містах перехідних маргінальних груп, яким притаманні такі специфічні ознаки: спотворена самоідентифікація як корінних мешканців міста; байдуже ставлення до своєї малої батьківщини; пристосування будь-якою ціною до незвичних умов життєдіяльності; насторожене ставлення до нового; небажання дотримуватися традиційних сільських звичаїв; використання у спілкуванні російсько-українського суржика тощо.

Цю перехідну маргінальну групу міського населення, яка формально втратила зв'язок зі своїм становим минулим, але остаточно не набула нових якісних характеристик, можна віднести до категорії “міських селян”. Їх іншим різновидом виступають мешканці приміської зони, які працюють або навчаються в містах, але остаточно не поривають зі своїм корінням. Останнім часом у передмістя переселяється частина заможних мешканців міст, які не належать до категорії селян, хоча в минулому деякі з них й були такими. Усе це свідчить про те, що сільська місцевість залишається привабливим місцем життєдіяльності за умови створення тут гідних умов для праці та відпочинку. Цим має займатися саме держава.

Для з'ясування того, наскільки діяльність держави є адекватною глобалізаційному виклику, звернімося до змісту державної політики щодо комплексного розвитку сільських територій. Аналіз цієї політики свідчить про її декларативний характер. Для прикладу проаналізуємо зміст Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р. Одним з її завдань визначено “...збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності” [1, с. 9]. Проте його виконання підпорядковано забезпеченню життєдіяльності сільського господарства, його конкурентноспроможності та гарантуванню продовольчої безпеки країни, тобто селянин розглядається не як мета, а як засіб розвитку аграрної галузі. Хоча в цьому документі йдеться про необхідність комплексного розвитку сільських територій, але розуміння комплексності обмежується соціальною інфраструктурою села, про що свідчить назва всіх п'ятнадцяти підрозділів другого розділу. До того ж не зовсім зрозуміло, що саме складає зміст розвитку сільських територій, оскільки лише назва двох підрозділів пов'язана із сільськими територіями (державною підтримкою депресивних територій та удосконаленням системи управління розвитком територій), а всіх інших – із соціальною сферою сільських поселень.

Головна вада програмування розвитку сільських територій пов'язана з відсутністю його спадкоємності та послідовності політичного курсу держави щодо досягнення поставленої мети. Це в першу чергу стосується зазначеної програми. Замість її виконання уряд Ю. Тимошенко вдався до розробки Концепції Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 р. У вересні 2010 р. Кабінетом Міністрів України було скасовано розпорядження попереднього уряду щодо зазначеної Концепції. А напередодні цього, 1 червня 2010 р., наказом Міністерства аграрної політики України було

затверджено Галузеву програму соціально-економічного розвитку сільських територіальних громад (модельний проект “Нова сільська громада”).

Основними завданнями галузевої програми є такі: диверсифікація виробництва і підвищення рівня зайнятості сільського населення та зменшення трудової міграції; стимулювання створення нових робочих місць та розвитку підприємницької діяльності; розвиток партнерства держави, бізнесу та територіальних громад; узгодження економічних інтересів держави та суб'єктів господарювання, оптимізація територіально-виробничої та соціальної інфраструктури сільської поселенської мережі; формування дієвої системи управління розвитком сільських територій з урахуванням стандартів ЄС щодо мінімізації техногенного впливу виробництва на навколишнє середовище та людину [2].

Фінансування галузевої програми розвитку сільських територіальних громад здійснюватиметься в межах бюджетних видатків на виконання завдань і заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р., Державної цільової економічної програми підтримки сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів на період до 2015 р., інших державних програм. Також залучатимуться кошти місцевих бюджетів, приватних інвестицій, міжнародної технічної та фінансової допомоги.

Таким чином, з самого початку процесу державотворення в Україні суспільні перетворення на селі здійснювалися з акцентом на розвиток аграрної галузі, а не на розвиток здібностей селянина як рушійної сили цих перетворень і поліпшення умов його проживання. Більш того, функції села обмежувалися виключно гарантуванням продовольчої безпеки країни, що не відповідає полікомпонентній структурі сільських територій, кожний з елементів якої входить до їх певної складової: соціальної (поселення, населення, соціальна сфера і відповідна інфраструктура), економічної (виробничо-господарський комплекс і відповідна інфраструктура, землі) та екологічної (природне середовище). Населення як компонент соціуму входить до соціальної складової, а як один із елементів виробничого процесу – до економічної складової. Не менш універсальним компонентом є землі (економічна та екологічна складові).

Саме комплексний підхід до розвитку сільських територій розширює їх функціональні межі та суспільне призначення (рисунок).

Рисунок. Системна характеристика сільських територій

Виконання сільськими територіями наведених функцій забезпечує відтворення суспільно значущих цінностей, які не завжди піддаються вартісній оцінці. У цьому сенсі сільські соціально-просторові утворення не тільки гарантують збереження та підтримку життєздатності села та селянства, а також сприяють збереженню агроландшафту, природно-заповідного фонду України та запобігають прояву негативних явищ техногенного характеру. Тобто йдеться про суспільні блага, які не оцінюються за ринковими критеріями ефективності, суспільне значення яких поки що не набуло належного визнання.

Для виконання сільськими територіями різноманітних функцій відповідно до їх суспільного призначення необхідна нова модель соціалізації селянства, його адаптації до ліберальної системи цінностей, що потребує розроблення та впровадження селяноцентристської ідеології, спроможної змінити ставлення держави та суспільства до сільського господарства, села та селян, ставлення останніх до самих себе, покращити психологічний клімат на селі, подолати невпевненість сільського населення у своєму майбутньому, повернути йому довіру до влади.

Оскільки селяноцентризм має практичну спрямованість й прив'язку до певного просторового сегменту, доречно конкретизувати його цільове призначення – підпорядкування сільського розвитку інтересам тих, хто проживає та працює на селі, та перетворення селян з об'єкта на суб'єкт суспільних перетворень.

Вітчизняне селянство як і молода Українська держава роблять перші кроки на шляху свого становлення. Цей процес відбувається під впливом ендегенних (внутрішніх) та екзогенних (зовнішніх)

факторів: ринкової трансформації суспільства та глобалізації світу відповідно. Аналіз суспільних перетворень на шляху відродження селянства як складової процесу державотворення свідчить про інституціональну незавершеність і практичну непослідовність цього процесу. Унаслідок цього селянство поки що не стало справжнім господарем на землі, а тим більше не здатне вирішувати власну долю та долю села. Здійснення прориву на зазначеному напрямі державотворення можливе передусім за умови здійснення революційних змін у світогляді громадян, тобто у їх світо- і самосприйнятті, в якому акумулюються сучасні наукові знання і духовні цінності, цілісне становлення до життя, соціальний досвід попередніх поколінь. А це, у свою чергу, потребує наукової розробки ідеології державотворення в цілому та філософії селяноцентризму зокрема.

Література:

1. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р. : постанова Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 р. № 1158 // Офіц. вісн. України. – 2007. – № 73. – С. 7–46.
2. Про затвердження Галузевої програми соціально-економічного розвитку сільських територіальних громад (модельного проекту “Нова сільська громада”) : Наказ Міністерства аграрної політики України від 1 червня 2010 р. № 2890. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/FIN56844.html
3. *Могильний О. М.* Державна політика у розвитку сільських територій / О. М. Могильний // Економіка АПК. – 2010. – № 10 (192). – С. 125–131.
4. *Петрушенко М.* Щороку до 17 сіл іде в небуття / М. Петрушенко // Уряд. кур’єр. – 2010. – 17 липня.
5. Регіони України, 2008 : статистичний збірник : [у 2 ч.] / за ред. О. Г. Осауленка. – К. : Державний комітет статистики України, 2008. – Ч. 2. – 803 с.
6. *Федоров М. М.* Трансформація земельних відносин до ринкових умов / М. М. Федоров // стенограма Одинадцятих річних зборів Всеукр. конгр. вчених економістів-аграрників (Київ, 26-27 лют. 2009 р.). – К. : ННЦ “ІАЕ”, 2009. – С. 20–30.

Надійшла до редколегії 15.12.2010 р.